

۱۶۱۷ مجتمع آموزش عالی امام خمینی

سرشناسه:	گلستانی، صادق، ۱۳۴۷ -
عنوان قراردادی:	المیزان في تفسير القرآن. شرح
عنوان و نام پدیدآور:	روش شناسی تفسیر اجتماعی المیزان / صادق گلستانی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۴۴۰ ق. = ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری:	۲۴۸ ص: ۱۴/۵/۲۱؛ ۵/۱۴ س م.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۶۵۸-۸
وضعیت فهرست نویسی:	فینا
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۲۴۱ - ۲۴۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع:	طباطبائی، محمدحسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰. المیزان في تفسير القرآن -- نقد و تفسیر
موضوع:	تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴ -- نقد و تفسیر
موضوع:	Qur'an -- Shiite hermeneutics -- 20th century -- Criticism & interpretation
موضوع:	مسائل اجتماعی -- جنبه های قرآنی
موضوع:	Social problems -- Qur'anic teaching
شناسه افزوده:	طباطبائی، محمدحسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰. المیزان في تفسير القرآن. شرح
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی العالمية. مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی
شناسه افزوده:	Almustafa International University/Almustafa International Translation and Publication center
رده بندی کنگره:	BP۹۸
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۱۷۹
شماره کتابشناسی ملی:	۵۶۸۹۹۹۲

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

روش شناسی تفسیر اجتماعی المیزان

مؤلف: صادق گلستانی

چاپ اول: ۱۳۹۸ ش / ۱۴۴۰ ق

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۳۸۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰ نسخه

مراکز پخش

- ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸
- تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ دورنگار: داخلی ۰۱۰۵-۳۷۸۳۹۳۰۹۰۱۰۵ +۹۸ ۲۵
- ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

<http://buy-pub.miu.ac.ir>

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

- مدیر انتشارات: سید ابادر هاشمی هریکندی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: علی عبادی فرد
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت الله یزدانی
- صفحه آرا: سید محسن عمادی مجید

روش شناسی تفسیر اجتماعی المیزان

صادق گلستانی

مجمع آموزش عالی
امام خمینی علیه السلام

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای بندی به دین و سنت در مدیریت همه جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمته الله علیه و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعه المصطفی رحمته الله علیه العالمیة» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمّدی رحمته الله علیه «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی رحمته الله علیه» را تأسیس کرده است. در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی رحمته الله علیه

فهرست

مقدمه	۹
۱. کلیات و مفاهیم	۱۷
مفهوم‌شناسی	۱۷
۱. معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر	۱۷
۲. معنای تفسیر اجتماعی	۱۸
۳. تعریف مختار	۲۰
روش‌شناسی بنیادین	۲۱
چارچوب نظری	۲۳
الف) روش‌شناسی بنیادین؛ بررسی مسیر تکوین یک نظریه	۲۴
ب) کارکردهای نظریه روش‌شناسی بنیادین	۲۷
ج) نسبت روش‌شناسی بنیادین با نظریه و روش کاربردی	۳۱
۲. زمینه‌های غیر معرفتی تفسیر اجتماعی	۳۵
زمینه‌های اجتماعی شکل‌گیری تفسیر اجتماعی	۳۵
۱. المیزان، نقطه عطفی در سیر تحول تفسیر اجتماعی	۴۹
۲. زمینه‌های وجودی فردی اندیشه اجتماعی علامه	۵۱
۳. زمینه‌های اجتماعی	۵۴
زمینه‌های اجتماعی و الگوهای نظری متفاوت تفسیر اجتماعی	۵۸
۳. زمینه‌های معرفتی تفسیر اجتماعی المیزان	۶۵
مقدمه	۶۵

انسان‌شناسی فطری.....	۶۹
۱. مفهوم‌شناسی فطرت.....	۷۱
۲. فطری بودن زندگی اجتماعی.....	۷۳
الف) فطری بودن اصل زندگی اجتماعی.....	۷۴
ب) استخدام‌گری طبیعی و تعاون اضطراری انسان.....	۷۷
ج) استخدام‌گری انسان و اختلافات اجتماعی.....	۸۲
د) هم‌نوایی فطری انسان.....	۸۵
ه) گونه‌شناسی انسان.....	۹۰
۳. تفاوت‌های طبیعی افراد انسانی.....	۹۳
الف) تفاوت مطلق افراد انسانی.....	۹۳
ب) تفاوت‌های زن و مرد.....	۹۵
۴. ویژگی‌های فطری کنش انسانی.....	۹۸
الف) آگاهانه بودن کنش.....	۹۹
ب) اختیاری بودن کنش.....	۱۰۰
ج) ارتباط کنش با شاکله و شخصیت انسان.....	۱۰۲
۴. مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی تفسیر اجتماعی المیزان.....	۱۰۹
مبانی هستی‌شناختی.....	۱۰۹
۱. مقدمه.....	۱۰۹
۲. یکپارچگی چهره ملکی و ملکوتی عالم.....	۱۱۰
۳. ادراک و شعور جهان.....	۱۱۱
۴. هستی‌شناسی جامعه.....	۱۱۵
اصالت جامعه و استقلال فطری فرد.....	۱۱۸
۵. قانون‌مندی اجتماعی.....	۱۲۱
الف) قانون‌مندی اجتماعی از سنخ سنت‌های الهی.....	۱۲۲
ب) قانون‌مندی غیر سنت.....	۱۲۴
۶. اشتراک جوامع در قانون‌مندی.....	۱۲۹

فهرست ۷

- الف) قرآن و اشتراک جوامع در قانون مندی ۱۳۰
- ب) منشأ فطری اشتراک جوامع در قانون مندی ۱۳۱
۷. وحدت توحیدی جوامع ۱۳۵
- مبانی ارزش شناختی ۱۳۸
۱. مقدمه ۱۳۸
۲. وجود مصالح و مفاسد واقعی در زندگی اجتماعی ۱۳۹
- الف) نیازهای اجتماعی ثابت و متغیر انسان ۱۴۰
- ب) اعتباریات اجتماعی ۱۴۳
- مبانی دین شناختی ۱۴۸
۱. مقدمه ۱۴۸
۲. ضرورت و جود قوانین و حیانی در جامعه (ربوبیت تشریحی) ۱۴۸
۵. رویکرد تفسیر المیزان در مطالعه پدیده‌های اجتماعی ۱۵۷
- کثرت‌گرایی روشی کسب معرفت اجتماعی ۱۵۷
- روش تجربی در المیزان ۱۶۳
- فردگرایی و جمع‌گرایی روش شناختی ۱۶۶
- رویکرد المیزان ۱۷۰
- الف) تبیین جامعه شناختی ۱۷۰
- ب) تبیین روان شناختی ۱۷۲
- رویکرد تبیینی و تفسیری ۱۷۶
۱. رویکرد تفسیری ۱۷۸
۲. رویکرد تبیینی ۱۸۰
- رویکرد انتقادی المیزان ۱۸۵
۱. مبنای رویکرد انتقادی المیزان ۱۸۸
۲. گونه‌شناسی رویکرد انتقادی المیزان ۱۹۲
- الف) نقد بر فرهنگ و جامعه غرب ۱۹۲
- جایگاه شخصیت اجتماعی غرب در رویکرد انتقادی المیزان ۱۹۷

۱۹۹	ب) نقد جوامع اسلامی
۲۰۲	نحوه ارتباط ساختار و عاملیت
۲۰۵	۱. تأثیر جامعه در جهت دهی رفتار اجتماعی
۲۰۸	الف) ظرفیت و تأثیر متفاوت هنجارها
۲۰۹	ب) شاکله و مقاومت در برابر فشار هنجاری
۲۱۲	۲. تأثیر جامعه در شکل‌گیری معرفت
۲۱۴	الف) شاکله و تعیین اجتماعی معرفت
۲۱۸	ب) میزان تعیین اجتماعی معرفت:
۲۲۲	ج) باز تولید جامعه توسط فرد
۲۲۵	نتیجه‌گیری و پیشنهادها
۲۲۵	نتیجه‌گیری
۲۳۶	پیشنهادها
۲۴۱	کتابنامه

مقدمه

قرآن کریم خود را معلم همه انسان‌ها و تأمین‌کننده سعادت دنیوی و اخروی بشر در گستره تاریخ معرفی نموده است؛ از این رو با آموزه‌های مختلف تجویزی و تبیینی شیوه زیست مؤمنانه و سعادت‌مندان را به جامعه انسانی معرفی کرده است.

اهمیت این واقعیت باعث شده تا از آغازین سال‌های نزول وحی، شرح و تفسیر آیات الهی در کانون توجه اندیشمندان مسلمان قرار گیرد؛ از همین رو در این تاریخ چهارده‌قرنی، صدها دوره تفسیری توسط عالمان اسلامی؛ اعم از شیعی و سنی نگاشته شده است.

یکی از مهم‌ترین خلأهای تاریخ سنت تفسیری را می‌توان فقدان رویکرد اجتماعی دانست. توجه به مسائل اجتماعی و تلاش برای ارائه دیدگاه قرآنی در مورد مسائل اجتماعی در آن سنت تفسیری حضوری بسیاری کم رنگ داشته است. این نقصان را حتی در ذیل آیات مختص به روابط اجتماعی، از قبیل خانواده، امر به معروف و نهی از منکر، عهد و پیمان و دیگر مسائلی از این دست می‌توان دید. در این بخش از آیات نیز تنها به بیان دلالت‌های مطابقی آیات بسنده شده و هرگز تلاشی برای شرح واقعیت جامعه اسلامی بر محور آن آموزه‌ها صورت پذیرفته است. این

نقصان، درباره تفاسیر موضوعی نیز مصداق دارد. بیش‌ترین تلاش مفسران در این بخش نیز به موضوعاتی چون اثبات امامت و ولایت، آیات الاحکام و شرح مناقب پیامبر اکرم و ائمه علیهم‌السلام اختصاص یافته است.^۱

این رویکرد تفسیری تا قرن چهاردهم ادامه یافت، اما در این قرن تحولی در سنت تفسیری به وقوع پیوست و آن آغاز شکل‌گیری تفسیر اجتماعی بود. بنابراین شکل‌گیری تفسیر اجتماعی قرآن کریم به مثابه یکی از تحولات فرهنگی قرن اخیر (چهاردهم) در جهان اسلام شناخته می‌شود. این رویکرد تفسیری، با جریان رسمی پیشین تفسیر قرآن کریم تفاوت دارد. منظور از تفسیر اجتماعی، شیوه‌ای است که مفسر در کشف پیام و حیانی، واقع‌محوری و نیازمندی‌ها و مسائل متنوع اجتماعی را کانون توجه قرار می‌دهد. در این شیوه تفسیری، مفاهیم و پیام و حیانی در مورد زندگی اجتماعی و مسائل آن کشف می‌شود و مفسر، با استفاده از این مفاهیم و مفاد و حیانی، به توصیف و تبیین پدیده‌های اجتماعی می‌پردازد و درباره ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی موجود به داوری می‌نشیند و آن را مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌دهد. این تحول تفسیری را باید در ربط با تحولات جهان اسلام جست‌وجو کرد. مواجهه دنیای اسلام با پیشرفت‌های علمی و فنی جهان غرب، در کنار عقب‌ماندگی جهان اسلام، همچنین نفوذ اندیشه‌های غرب به جهان اسلام به صورتی مخالف

۱. شایان ذکر است که هرچند اصل بحث امامت و ولایت موضوع اجتماعی است، اما عمده مباحث تفسیری مرتبط با آن را صبغه کلامی شکل می‌دهد. اما بحث‌های جامعه‌شناختی از قبیل جایگاه و ضرورت اجتماعی وجود امام و آثار و پیامدهای اجتماعی آن را در تفاسیر یاد شده کمتر می‌توان یافت.

و معارض آموزه‌های وحیانی؛ - به‌ویژه آموزه‌های اجتماعی قرآن - و مقبولیت و مرجعیت اجتماعی آن، زمینه تحول فکری را در برخی مصلحان اجتماعی ایجاد نمود. آنان ضمن انتقاد از این وضعیت، در صدد تحلیل منشأ این عقب ماندگی و حل این مشکل برآمدند و راه حل این مشکل را در بازخوانی آیات وحیانی، به‌ویژه آیات اجتماعی، به‌گونه‌ای که پاسخ‌گوی نیازهای زمانه باشد یافتند؛ چنان‌که در بخش‌های مختلف تفسیرشان به این زمینه اجتماعی و ضرورت این رویکرد اشاره کرده‌اند.

نخستین پیشوای این رویکرد تفسیری «محمد عبده» بود که اساس این بنیان عظیم را پی افکند و باب اجتهاد در تفسیر را پس از چندین قرن گشود. این مسیر در تفاسیر ترتیبی پس از عبده تا به امروز ادامه یافته و تفاسیر فراوانی با گرایش اجتماعی توسط مفسران گران‌قدر نگاشته شده است؛ برای نمونه می‌توان به تفسیر *المراعی*، *فی ظلال القرآن*، *المیزان*، *اطیب البیان*، *من وحی القرآن*، نمونه، *کوثر و تسنیم* اشاره کرد. امروزه این رویکرد در مطالعات قرآن‌پژوهی جهان اسلام در قالب تفسیر موضوعی حضور فعال دارد.

در میان تفاسیر اجتماعی، *المیزان* موقعیتی ممتاز دارد و می‌توان آن را نقطه عطفی در این سنت تفسیری دانست. گستردگی و عمق مباحث اجتماعی *المیزان* ما را به این حقیقت رهنمون می‌سازد. این تفسیر گران‌سنگ در حوزه مختلف اجتماعی ورود پیدا کرده و تلاش نموده با تکیه بر مبادی معرفتی وحیانی و به‌طور خاص انسان‌شناسی فطری، کنش‌های اجتماعی و پیامدهای آن را تبیین نماید. این رویکرد علامه را در سراسر تفسیر *المیزان* و در ذیل آیات مختلف می‌توان دنبال کرد.

برخی از حوزه‌هایی که در المیزان مورد گفت‌وگو قرار گرفته عبارت است از: انحرافات اجتماعی، تغییرات اجتماعی، جامعه‌شناسی معرفت، روابط اجتماعی، همبستگی اجتماعی، نابرابری اجتماعی، سنت‌های اجتماعی و کنترل اجتماعی.

البته المیزان در کنار توصیف و تبیین متغیرهای اجتماعی، به داوری ارزشی در مورد شرایط اجتماعی پراخته و با نگاه انتقادی آن را تحلیل کرده است.^۱

روش‌شناسی تفسیر اجتماعی المیزان مسئله اصلی این نوشتار است و در واقع روش‌شناسی اندیشه‌های اجتماعی و حیانی این تفسیر ارزشمند، محور پژوهش این نوشتار را شکل می‌دهد. به اعتقاد نگارنده فقدان آن، خلأ بزرگی در این عرصه می‌باشد و این مسئله استفاده از ظرفیت‌های اندیشه‌های اجتماعی المیزان را با مشکل مواجه می‌سازد و توانایی پژوهشگر در بهره‌گیری از این ذخیره غنی معرفتی را در نظریه‌پردازی‌های اجتماعی کاهش می‌دهد.

به رغم آن‌که آثار بسیاری بر محور اندیشه‌های اجتماعی این تفسیر صورت پذیرفته، روش‌شناسی بنیادین آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است و تا آنجا که نگارنده جست‌وجو نموده، حتی یک کتاب نیز در این باره نوشته نشده است. این در حالی است که شناخت مکانیسم و مسیر تولید اندیشه‌های اجتماعی المیزان نقش مهمی در فرایند تولید علم اجتماعی و حیانی ایفا می‌کند و امکان مقایسه با نظریه‌های رقیب و نقد مبنایی آن را نیز فراهم می‌سازد.

۱. محمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۶۳؛ ج ۲، ص ۱۷۲ و ۳۰۱.

نگارش آثار بر محور اندیشه‌های اجتماعی *المیزان* در حوزه‌های مختلف اجتماعی هرچند خوب است؛ اما در صورتی می‌توان از این ظرفیت در تولید اندیشه‌های اجتماعی و حیانی بهره‌گرفت که فرایند اجتماعی شکل‌گیری مسئله و کیفیت بهره‌گیری از مبانی در حل آن را شناخت. روش‌شناسی بنیادین اندیشه اجتماعی *المیزان* چنین امکانی را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد.

مراد از روش‌شناسی بنیادین در این کتاب، شناخت زمینه‌های معرفتی و غیرمعرفتی اثرگذار بر یک نظریه است. هر متفکری برای تولید یک اندیشه، مسیری را طی می‌کند که به مثابه زمینه‌های معرفتی و غیرمعرفتی اثرگذار بر آن شناخته می‌شود. روش‌شناسی بنیادین، بررسی آن مسیر را بر عهده دارد که قبل از تولید یک نظریه قرار می‌گیرد؛ برخلاف روش‌شناسی کاربردی که پس از تولید نظریه مطرح گردیده و نحوه کاربرد آن را در شناخت و توضیح یک مسئله بررسی می‌کند. این کتاب از یک سو، زمینه‌های اجتماعی شکل‌گیری سنت تفسیر اجتماعی را بررسی می‌کند و از سوی دیگر مبانی معرفتی و لوازم رویکردی اثرگذار بر اندیشه‌های اجتماعی *المیزان* را بازخوانی می‌نماید و به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد:

۱. تفسیر اجتماعی در قرن اخیر از چه زمینه‌های اجتماعی بهره برده است؟

۲. تفسیر اجتماعی *المیزان* بر اساس چه مبانی معرفتی، سازمان یافته است؟

۳. *المیزان* چه رویکرد روشی در بررسی مسائل اجتماعی اختیار نموده است؟

این پرسش‌ها در واقع محور گفت‌وگوی این نوشتار شکل می‌دهد و به

لطف الهی تلاش می‌شود تا ابعاد این پرسش‌ها که معطوف به بنیادهای معرفتی و غیرمعرفتی اندیشه‌های اجتماعی المیزان است در قالب روش‌شناسی بنیادین بررسی گردد.

کتاب پیش رو در قالب پنج فصل سازمان یافته است.

فصل اول به تبیین مباحث مقدماتی اختصاص یافته است و مباحث آن را مفهوم‌شناسی و چارچوب نظری شکل می‌دهد؛ مفاهیمی چون تفسیر اجتماعی، روش، روش‌شناسی بنیادین، کارکردهای روش‌شناسی بنیادین از جمله آن است.

فصل دوم زمینه‌های شکل‌گیری تفسیر اجتماعی به معنای عام و المیزان به صورت خاص را بررسی نموده است. بیان مواجهه جهان اسلام با دنیای غرب و پیامدهای آن و نیز واقع‌گرایی تفاسیر اجتماعی از مهم‌ترین مباحث این فصل به حساب می‌آید. در این فصل عوامل غیرمعرفتی اثرگذار بر تفسیر المیزان نیز بررسی شده است.

فصل سوم به بررسی مبادی انسان‌شناختی المیزان اختصاص یافته است. در این بخش ابعاد مختلف انسان‌شناختی که ارتباط با اندیشه‌های اجتماعی این تفسیر گران‌قدر دارد بازخوانی شده است. فطری بودن انسان و ویژگی‌های فطری انسان اجتماعی، نقطه کانونی این فصل را شکل می‌دهد.

فصل چهارم مبانی هستی‌شناختی و ارزش‌شناختی تفسیر اجتماعی را بررسی کرده است. بحث هستی‌جامعه، قانون‌مندی اجتماعی، اشتراک جوامع در قانون‌مندی اجتماعی و وجود نفس‌الامری ارزش‌های اجتماعی مهم‌ترین مباحث آن را شکل می‌دهد.

فصل چهارم لوازم روشی مبادی معرفتی تفسیر اجتماعی المیزان را

بیان نموده است. در این فصل ضمن اشاره به مهم‌ترین نزاع‌های روش‌شناختی در حوزه علوم اجتماعی، دیدگاه‌المیزان به مثابه نظر برتر بررسی شده است. مسئله تبیین‌گرایی و تفسیرگرایی، کل‌گرایی و فردگرایی روش‌شناختی و رویکرد انتقادی نمونه‌های آن است.

تردیدی نیست که این اثر بدون بهره‌گیری از نظرات و آثار دیگر پژوهشگرانی که در این عرصه گام‌های بلند برداشته‌اند به بار نمی‌نشست، اما طبیعی است که برخی از استادان نقش برجسته‌تری در به ثمر رسیدن این اثر داشته‌اند؛ بزرگوارنی که خدای سبحان به لطف و کرمش زمینه استفاده از دانش آنان را برای حقیر فراهم نموده است؛ بنابراین لازم می‌دانم که به اقتضای «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» سپاس خود را تقدیم آنان نمایم.

تشکر از استاد راهنما جناب حجه الاسلام والمسلمین آقای دکتر پارسانیا که در فرایند تحصیل و نگارش کتاب از اندیشه‌های ایشان بهره فراوان بردم و این کتاب بر محور نظریه ایشان سازمان یافته است.

سپاس از فیلسوف گران‌قدر حضرت آیت‌الله فیاضی که با دقت و حساسیت، این پژوهش اجتماعی قرآنی را پی‌گیری نموده و سخاوتمندانه دانش خود را در اختیارم قرار داده و از راهنمایی دقیق و مؤثرشان بهره‌مندم نموده است. تشکر فراوان از جناب دکتر جمشیدی‌ها که با تذکرات مشفقانه از نقصان این اثر کاستند و بر غنای آن افزودند. از خدای سبحان برای همه آن بزرگواران سعادت دنیوی و اخروی را خواستارم.

صادق گلستانی

۱۳۹۷/۵/۲۱